

ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์¹

สุรเดช มาตะมัน²

ประชากรโลกในปัจจุบันมีประมาณ 7,600 ล้านคน อันประกอบไปด้วยเพศชายและเพศหญิงที่มีความหลากหลายในการแสดงออกซึ่งความรัก และมีพฤติกรรมทางเพศที่แตกต่างกันออกไป ดังนั้น การที่สังคมโลกประกอบไปด้วยกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศทบัญญัติของกฎหมายจึงต้องสอดคล้องกับสภาวะการณ์ และต้องให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมกัน ตลอดจนคำนึงถึงสิทธิมนุษยชน โดยเฉพาะสิทธิในการก่อตั้งครอบครัวของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศด้วย ทั้งนี้ เพื่อเป็นการก่อให้เกิดความเสมอภาคในทางกฎหมาย ซึ่งในปัจจุบันมีหลายประเทศที่มีบทบัญญัติของกฎหมายเพื่อรองรับสถานะความสัมพันธ์ในครอบครัวของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศแล้ว เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา เนเธอร์แลนด์ เยอรมนี เป็นต้น

ซึ่งในปัจจุบันกลุ่มบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศ เพศสภาพ หรือมีการแสดงออกที่แตกต่างจากเพศโดยกำเนิดซึ่งถือได้ว่าเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ได้ใช้ชีวิตร่วมกันดังครอบครัวทั่วไป แต่ไม่มีกฎหมายรองรับสิทธิหน้าที่ในการเป็นคู่ชีวิตเช่นเดียวกับคู่สมรส ซึ่งถือเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรม และขัดต่อหลักการที่รับรองไว้ในรัฐธรรมนูญของไทย ตลอดจนหลักการสิทธิมนุษยชนสากลตามพันธกรณีระหว่างประเทศที่ประเทศไทยเข้าเป็นภาคี ซึ่งจากปัญหาดังกล่าวที่ยกมาทำให้ผู้ศึกษาต้องการศึกษาปัญหาในการหมั้นและการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันและแนวทางแก้ไข ดังนี้

1. ปัญหาการเกิดและความสมบูรณ์ของสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

เนื่องจากสัญญาหมั้นจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อฝ่ายชายได้ส่งมอบหรือโอนทรัพย์สินอันเป็นของหมั้นให้แก่หญิง และเมื่อหมั้นแล้ว ของหมั้นตกเป็นสิทธิแก่หญิง ประเด็นคือ ฝ่ายชายได้ส่งมอบหรือโอนทรัพย์สินให้แก่หญิง สัญญาหมั้นจึงเกิดขึ้นและสมบูรณ์ ซึ่งตามบรรพ 5 ว่าด้วยครอบครัวนี้มีพื้นฐานมาจาก

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหาเกี่ยวกับการหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ โดยมี อาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์จุฑามาศ นิสารัตน์ และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ประเทือง ธนิยผล และรองศาสตราจารย์ ดร. ณฐ สันตาสว่าง

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (วิทยาเขตบางนา) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

นิติกรรมสัญญา กล่าวคือ นิติกรรม หมายความว่า การใดๆ อันทำลงโดยชอบด้วยกฎหมาย และด้วยใจสมัคร มุ่งโดยตรงต่อการผูกนิติสัมพันธ์ขึ้นระหว่างบุคคล เพื่อจะก่อเปลี่ยนแปลง โอน สงวน หรือระงับซึ่งสิทธิ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสัญญาหมั้นดังกล่าว การหมั้นอันได้ทำลงโดยชอบด้วยกฎหมาย และด้วยใจสมัคร ของทั้งสองฝ่าย มุ่งโดยตรงต่อการผูกนิติสัมพันธ์ขึ้นระหว่างกัน เพื่อจะก่อสิทธิในการหมั้นกัน โดยส่งมอบ หรือโอนทรัพย์สินให้ฝ่ายหญิง สัญญาหมั้นจึงครบองค์ประกอบ เมื่อฝ่ายชายเจตนาหรือประสงค์ส่งมอบ หรือโอนทรัพย์สิน ให้แก่หญิง และหญิงแสดงเจตนารับทรัพย์สินที่ส่งมอบหรือโอนนั้น เกิดเป็นสัญญาหมั้น เกิดสิทธิในการเรียกค่าทดแทนกรณีฝ่ายหนึ่งผิดสัญญาหมั้น หรืออีกฝ่ายหนึ่งต้องกินของหมั้น เป็นต้น

ด้วยปัญหาการเกิดและความสมบูรณ์ของสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน ที่ผู้ศึกษาเห็นดังกล่าว ทำให้การหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันไม่สามารถทำได้ อันเป็นการไม่สนับสนุนสิทธิธรรมชาติ ปฏิญญาสากล และรัฐธรรมนูญของไทย อันส่งผลให้ไม่มีกฎหมายกำหนดให้ชายและชาย หรือหญิงและหญิง ทำการหมั้นเพื่อเริ่มต้นการสร้างครอบครัวได้

2. ปัญหาการผิดสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

ตามมาตรา 1439 กำหนดว่า “เมื่อมีการหมั้นแล้ว ถ้าฝ่ายใดผิดสัญญาหมั้นอีกฝ่ายหนึ่งมีสิทธิเรียกให้รับผิดชอบค่าทดแทน ในกรณีที่ฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายผิดสัญญาหมั้นให้กินของหมั้นแก่ฝ่ายชายด้วย”

มาตรา 1440 “ค่าทดแทนนั้นอาจเรียกได้ ดังต่อไปนี้

- (1) ทดแทนความเสียหายต่อกายหรือชื่อเสียงแห่งชายหรือหญิงนั้น
- (2) ทดแทนความเสียหายเนื่องจากการที่คู่หมั้น บิดามารดาหรือบุคคลผู้กระทำการในฐานะเช่นบิดามารดาได้ใช้จ่ายหรือต้องตกเป็นลูกหนี้เนื่องในการเตรียมการสมรสโดยสุจริตและตามสมควร
- (3) ทดแทนความเสียหายเนื่องจากการที่คู่หมั้นได้จัดการที่คู่หมั้นได้จัดการทรัพย์สินหรือการอื่นอันเกี่ยวแก่อาชีพหรือทางทำมาหาได้ของตนไปโดยสมควรด้วยการคาดหมายว่าจะได้มีการสมรส...”

ตามหลักกฎหมายธรรมชาตินั้นมนุษย์เป็นสิ่งที่เป็อนิสระ เป็นสิ่งที่มีบุคลิกภาพ เป็นสิ่งที่เป็อนตัวเอง ประกอบกับคำประกาศว่าด้วยสิทธิมนุษยชนและพลเมืองของประเทศฝรั่งเศส มาตรา 1 ระบุว่ามนุษย์ถือกำเนิดมาและมีชีวิตอยู่โดยเสรีและเท่าเทียมกันในทางสิทธิ ความแตกต่างทางสังคมจะมีขึ้นได้ก็เพื่อประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น มาตรา 2 ระบุว่า วัตถุประสงค์ของทุกสังคมการเมืองคือการรักษาไว้ซึ่งสิทธิธรรมชาติและไม่อาจโอนได้ของมนุษย์สิทธิเหล่านี้คือ เสรีภาพ สิทธิในทรัพย์สิน ในร่างกาย

ประกอบกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ข้อ 16 (1) กำหนดว่า บรรดาชายและหญิงที่มีอายุครบบริบูรณ์แล้ว มีสิทธิที่จะสมรสและก่อร่างสร้างครอบครัวโดยปราศจากการจำกัดใด อันเนื่องจากเชื้อชาติ สัญชาติ หรือศาสนา ต่างย่อมมีสิทธิเท่าเทียมกันในการสมรส ระหว่างสมรส และในการขาดจากการสมรส 16 (2) กำหนดว่าการสมรสจะกระทำโดยความยินยอมอย่างอิสระและเต็มใจของผู้ที่จะเป็นคู่สมรสเท่านั้น

ดังนั้น เมื่อมนุษย์มีอิสระ มีสิทธิที่จะใช้ชีวิตร่วมกัน โดยไม่กระทบสิทธิของบุคคลอื่น กฎหมาย เมื่อกฎหมายให้สิทธิในการเลือกคู่แล้ว ทุกๆ คนต้องเคารพ และให้เกียรติกัน โดยในขณะเดียวกันกฎหมายก็ต้องให้สิทธิในการได้รับของหมั้นคืนและสามารถเรียกค่าทดแทนจากคู่หมั้นซึ่งเป็นฝ่ายผิดสัญญาหมั้นได้ เพื่อเป็นไปตามหลักสิทธิพื้นฐานของมนุษย์ ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน เป็นต้น แต่ตามกฎหมายแพ่ง และพาณิชย์ของไทย ไม่เปิดโอกาสให้บุคคลเพศเดียวกันที่เมื่อประสงค์จะหมั้นกันแล้ว และเกิดปัญหา ระหว่างคู่หมั้นนั้น ให้ได้รับความเป็นธรรม

3. ปัญหาการบอกเลิกสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

ตามมาตรา 1442 “ในกรณีมีเหตุสำคัญอันเกิดแก่หญิงคู่หมั้นทำให้ชายไม่สมควรสมรสกับหญิงนั้น ชายมีสิทธิบอกเลิกสัญญาหมั้นได้และให้หญิงคืนของหมั้นแก่ชาย”

มาตรา 1443 “ในกรณีมีเหตุสำคัญอันเกิดแก่ชายคู่หมั้นทำให้หญิงไม่สมควรสมรสกับชายนั้น หญิงมีสิทธิบอกเลิกสัญญาหมั้นได้โดยมีต้องคืนของหมั้นแก่ชาย”

มาตรา 1444 “ถ้าเหตุอันทำคู่หมั้นบอกเลิกสัญญาหมั้นเป็นเพราะการกระทำชั่วอย่างร้ายแรงของคู่หมั้นอีกฝ่ายหนึ่งซึ่งได้กระทำภายหลังการหมั้น คู่หมั้นผู้กระทำชั่วอย่างร้ายแรงนั้นต้องรับผิดชอบใช้ค่าทดแทนแก่คู่หมั้นผู้ใช้สิทธิบอกเลิกสัญญาหมั้นเสมือนเป็นผู้ผิดสัญญาหมั้น”

ตามปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights) กำหนดว่า “ทุกคนย่อมมีสิทธิและอิสรภาพทั้งปวง ตามที่กำหนดไว้ในปฏิญญานี้โดยปราศจากการแบ่งแยกไม่ว่าชนิดใด อาทิ เชื้อชาติ ผิว เพศ ภาษา ศาสนา ความคิดเห็นทางการเมืองหรือทางอื่น นอกจากนี้ จะไม่มีการแบ่งแยกใดบนพื้นฐานของสถานะทางการเมือง ทางกฎหมาย หรือทางการระหว่างประเทศของประเทศหรือดินแดนที่บุคคลสังกัด ไม่ว่าดินแดนนี้จะเป็นเอกราชอยู่ในความพิทักษ์ มิได้ปกครองตนเอง หรืออยู่ภายใต้การจำกัดอธิปไตยอื่นใด” และบรรดาชายและหญิงที่มีอายุครบบริบูรณ์แล้ว มีสิทธิที่จะสมรสและก่อร่างสร้าง

ครอบครัวโดยปราศจากการจำกัดใด อันเนื่องจากเชื้อชาติ หรือศาสนา ต่างย่อมมีสิทธิเท่าเทียมกันในการสมรส ระหว่างการสมรส และในการขาดจากการสมรส และหลักการ Yogyakarta Principles) ได้กล่าวถึงหลักการเกี่ยวกับการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันไว้ในหลักการข้อ 24 สิทธิในการก่อตั้งครอบครัวไว้ว่ามนุษย์ทุกคนมีสิทธิในการสร้างครอบครัวโดยไม่ขึ้นกับวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ

ดังนั้น เมื่อมนุษย์มีอิสระ มีสิทธิที่จะใช้ชีวิตร่วมกัน โดยไม่กระทบสิทธิของบุคคลอื่น กฎหมาย เมื่อกฎหมายให้สิทธิในการเลือกคู่แล้ว ทุกๆ คนต้องเคารพ และให้เกียรติกัน โดยในขณะเดียวกันกฎหมายก็ต้องให้สิทธิในการยกเลิกสัญญาหมั้นได้ เพื่อเป็นไปตามหลักสิทธิพื้นฐานของมนุษย์ ปณิญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน เป็นต้น แต่ตามกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของไทย ไม่เปิดโอกาสให้บุคคลเพศเดียวกันที่เมื่อประสงค์จะหมั้นกันแล้ว และเกิดปัญหาระหว่างคู่หมั้นนั้น ให้ได้รับความเป็นธรรม

4. ปัญหาอายุของกลุ่มหมั้นและคู่สมรสของบุคคลเพศเดียวกัน

มาตรา 1435 “การหมั้นจะทำได้ต่อเมื่อชายและหญิงมีอายุสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว

การหมั้นที่ฝ่าฝืนบทบัญญัติวรรคหนึ่งเป็นโมฆะ”

มาตรา 1448 “การสมรสจะทำได้ต่อเมื่อชายหญิงมีอายุครบสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว แต่กรณีที่มีเหตุอันสมควร ศาลอาจอนุญาตให้ทำการสมรสก่อนนั้นได้”

ซึ่งอายุของบุคคลเพศเดียวกันที่กฎหมายจะเห็นควรให้ทำการจดทะเบียนกันได้นั้น ควรที่จะให้สิทธิได้เมื่อบรรลุนิติภาวะตามกฎหมายไทย เพราะเนื่องจากการที่ผู้ศึกษาได้ศึกษา ปรากฏว่า การให้ผู้เยาว์ดำเนินการจดทะเบียนใช้ชีวิตร่วมกันอันเปรียบเสมือนเป็นคู่สมรสนั้น ดูแล้วอาจเกิดปัญหาขึ้นในภายหลังได้ เช่น การที่ผู้เยาว์เปลี่ยนใจไม่ยอมใช้ชีวิตคู่กับบุคคลเพศเดียวกันแล้ว ทำให้ครอบครัวไม่มั่นคง เกิดปัญหาการทะเลาะกันขึ้นระหว่างกัน สมควรที่กฎหมายจะต้องให้บุคคลที่มีวุฒิภาวะในการตัดสินใจ รู้ผิดชอบ รู้เคียงสาในการใช้สิทธิตามที่กฎหมายให้สิทธิ อันเป็นการไม่กระทบสิทธิของผู้อื่น หรือก่อให้เกิดความไม่สงบในสังคมอันเป็นการทำให้เกิดปัญหามากกว่าการที่จะลดปัญหา ประกอบกับเทียบเคียงกฎหมายรับรองสถานะของประเทศสาธารณรัฐฝรั่งเศส ได้รับรองคุ้มครองสิทธิของคู่รักเหล่านั้นเกือบเท่าเทียมกับคู่สมรสทั่วไป กฎหมายนี้มีชื่อว่า “ข้อตกลงในการอยู่ร่วมกัน (Civil Solidarity Pact : PACS)”

จากการศึกษาค้นคว้าตามปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ผู้ศึกษาพบว่ามีข้อเสนอแนะ คือ

1. ปัญหาการเกิดและความสมบูรณ์ของสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

เห็นควรเพิ่มเติมมาตรา 1437/1 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ดังนี้ “การหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันจะสมบูรณ์เมื่อฝ่ายหนึ่งได้ส่งมอบหรือโอนทรัพย์สินอันเป็นของหมั้นให้แก่อีกฝ่ายหนึ่งเพื่อเป็นหลักฐานว่าจะสมรสกับฝ่ายนั้นหรือทั้งสองฝ่ายได้ส่งมอบหรือโอนทรัพย์สินอันเป็นของหมั้นให้แก่กันเพื่อเป็นหลักฐานว่าจะสมรสกัน และให้ของหมั้นดังกล่าวตกเป็นสิทธิแก่ฝ่ายที่ได้รับนั้น” เท่านั้นจะทำให้บุคคลเพศเดียวกันสามารถมีสิทธิทำการหมั้นกันได้ตามกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

2. ปัญหาการผิดสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

เห็นควร เพิ่มเติม มาตรา 1440/1 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ดังนี้ “การหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันนั้น เมื่อมีการหมั้นแล้ว ถ้าฝ่ายใดผิดสัญญาหมั้นอีกฝ่ายหนึ่งมีสิทธิเรียกให้รับผิดชอบค่าทดแทนได้ ในกรณีฝ่ายที่ผิดสัญญาหมั้นได้รับของหมั้น ให้คืนของหมั้นนั้นแก่อีกฝ่ายหนึ่งด้วย” เท่านั้น จะทำให้บุคคลเพศเดียวกันที่ทำการหมั้นไปแล้ว หากมีปัญหาเรื่องการผิดสัญญาหมั้น สามารถมีสิทธิเรียกค่าทดแทนและเรียกของหมั้นคืนจากผู้ผิดสัญญาหมั้นได้

3. ปัญหาการบอกเลิกสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกัน

เห็นควร เพิ่มเติม มาตรา 1444/1 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ดังนี้ “การบอกเลิกสัญญาหมั้นของบุคคลเพศเดียวกันนั้น ถ้ามีเหตุสำคัญอันเกิดแก่คู่หมั้นฝ่ายหนึ่ง หรือจากการประพฤติชั่วอย่างร้ายแรงของฝ่ายนั้น ทำให้คู่หมั้นอีกฝ่ายหนึ่งไม่สมควรสมรสด้วย ให้คู่หมั้นฝ่ายที่ไม่มีเหตุสำคัญเกิดขึ้นหรือไม่ได้ประพฤติชั่วอย่างร้ายแรงนั้น มีสิทธิบอกเลิกสัญญาหมั้นได้ และมีสิทธิเรียกค่าทดแทนและได้รับของหมั้นคืนจากฝ่ายที่มีเหตุสำคัญเกิดขึ้นหรือที่ประพฤติชั่วอย่างร้ายแรงนั้น ” เท่านั้นจะทำให้คู่หมั้นที่เป็นบุคคลเพศเดียวกันมีสิทธิบอกเลิกสัญญาหมั้นได้ เมื่อมีเหตุที่จะทำให้ไม่อาจทำการสมรสระหว่างกันได้ต่อไปในอนาคต

4. ปัญหาอายุของคู่หมั้นและคู่สมรสของบุคคลเพศเดียวกัน

เห็นควรเพิ่มเติม มาตรา 1435/1 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ดังนี้ “ให้การหมั้นและการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันนั้น ทำได้ต่อเมื่อบุคคลเพศเดียวกันทั้งสองฝ่ายมีอายุยี่สิบปีบริบูรณ์แล้ว” ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับการมีวุฒิภาวะในการสร้างครอบครัวระหว่างบุคคลเพศเดียวกันในสังคมไทยต่อไป

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

หนังสือ

กมล พลวัน, **สิทธิมนุษยชนในสังคมโลก** (กรุงเทพฯ: นิติธรรม, 2547) อ้างถึงในวราภรณ์
อินทนนท์.

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, **รายงานประเมินสถานการณ์สิทธิมนุษยชน ปี 2547-2550 ในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 2552).

จรัญ โฆษณานันท์, **นิติปรัชญา LEGAL PHILOSOPHY**, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ดวงจิตต์ กำประเสริฐ, **ประวัติศาสตร์กฎหมาย**, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2542).

นายเกิดโชค เกษมวงศ์จิตร, **การจดทะเบียนคู่ชีวิตของกลุ่มคนรักเพศเดียวกัน**, คุยเฟื่องเรื่องยุติธรรม,
ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านส่งเสริมการระงับข้อพิพาท, กรมคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ.

นายฉัตรไชย จันทร์พรายศรี, **เอกสารวิชาการส่วนบุคคล เรื่อง หลักสิทธิมนุษยชน**, สำนักงานศาล
รัฐธรรมนูญ, 2559.

ประสพสุข บุญเดช, **กฎหมายแพ่งลักษณะครอบครัว**, คำบรรยายเนติบัณฑิต,
มิถุนายน 2559

_____. **คำอธิบายกฎหมายครอบครัว**, พิมพ์ครั้งที่ 17, วิญญูชน, มกราคม 2559.

ไพศาล ลิขิตปรีชากุล, **หลักการยกย่องการตา : ว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศใน
ประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ**.

รัชฎา เอกบุตร, **คำอธิบายกฎหมายครอบครัว : การหมั้น**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (โดยสำนักพิมพ์นิติธรรม), มิถุนายน
2555

แลงการ์ด โรเบิร์ต, **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**, (กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง,
2498).

วสิทธิ์ เส็งเลี่ยม, **สิทธิในการแต่งงานของคนเพศเดียวกันในประเทศไทย**, (ภาคนิพนธ์ รัฐศาสตรมหาบัณฑิต,
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2555).

วิชา มหาคุณ, **กฎหมายกับความรัก** (กรุงเทพมหานคร: วชิรวิทย์สาส์นการพิมพ์, 2527)

วิทยานิพนธ์

ณัฐวุฒิ ชื่นโพธิ์กลาง, ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการรับรองสถานภาพการสมรสของบุคคลที่มีเพศเดียวกัน
(กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรังสิต, 2557)

กฎหมาย

ธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560.

ปณิญาสาทว่าคัวยสิทธิมนุษยชน ค.ศ. 1948.

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์.

คำพิพากษาฎีกาที่ 1235/2506.

คำพิพากษาฎีกาที่ 3731/2533.

คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1067/2545.